

валися в другій половині I тис. н. е., лягли в основу давньоруської культури, відображаючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства.

В. Д. БАРАН

Основные проблемы и результаты изучения раннеславянских культур на Украине

Резюме

Вклад археологов Украины в изучение культуры ранних славян растет с каждым годом. Успешно заполняются конкретными памятниками и «белые пятна» — II и V вв. Установлено, что основные черты раннесредневековых культур зарождаются еще в римское время на основе киевской и некоторых группировок черняковской культур, в свою очередь восходящих к зарубинецкой и пшеворской культурам рубежа нашей эры. На повестке дня исследование социально-экономической организации славянского общества, уточнение путей расселения славянских племен, их контактов с другими этническими массивами, изучение процесса формирования на основе славянских культур культуры Древнерусского государства.

¹ Бромлей Ю. М. Очерки теории этноса. — М., 1983, с. 412.

² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985, — 183 с.

³ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. — Киев, 1983, с. 204.

⁴ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. — ЗРАО. Н. С., 1901, т. 12, вып. 1/2, с. 172—190; Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. — СПб., 1899. — 55 с. — (Журн. м-ва нар. просвещения; Кн. 8); Беляшевский Н. Ф. Поля погребальных урн. — В кн.: АЛЮР. Киев, 1904, с. 1—2; Гамченко С. С. Житомирский могильник: Археол. исслед. житомир. группы курганов. — Житомир, 1888, с. 1—124.

⁵ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966, с. 306; Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972, с. 202; Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 29—59; Смишко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 59—76; Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі. — Киев, 1961, с. 267; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961, с. 382; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія, 1976, 19, с. 65—91.

⁶ Borkovski J. Staroslovanska keramika ve Stredni Evrope. — Praha, 1940, s. 75.

⁷ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — 183 с.

⁸ Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 8, рис. 1.

⁹ Там же, с. 45, рис. 16.

П. П. ТОЛОЧКО

Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України

Основним об'єктом вивчення давньоруської археології з часу її зародження стало місто. Пояснюється це не лише винятковим багатством археологічних джерел, які утримуються в міському культурному шарі, але і надзвичайно широким спектром проблем, які можна розв'язати за їх допомогою. Археологічні дослідження Києва, Чернігова, Галича, Переяслава, Вишгорода, Білгорода, Любеча, Городьска, Плісненська, Воїня, Звенигорода, які проводилися протягом тривалого часу М. К. Каргером, Б. О. Рибаківим, В. Й. Довженком, В. А. Богусевичем, В. К. Гончаровим, М. П. Кучерою, В. В. Ауліхом, автором та іншими археологами, дали можливість відтворити яскраву, хоча, зрозуміло, і не зовсім повну, картину історії їх матеріальної культури.

Слід відзначити, що майже до 60-х років ХХ ст. давньоруське місто вивчалось переважно як феномен історико-культурного розвитку давньоруського суспільства. Тут досягнуто вражаючі результати. Настільки вражаючі, що створилася ілюзорна ситуація деякої вичерпаності міської проблематики. Здавалося, ніби майбутні розкопки не зможуть якісно доповнити уже отриману картину життя давньоруських міст. Цим значною мірою пояснюється поступове охолодження археологів-русистів до цієї категорії пам'яток.

Становище почало змінюватися на початку 70-х років. Широкомасштабні розкопки в Києві стали своєрідним поштовхом до відновлення досліджень в інших південноруських містах: Чернігові, Путівлі, Галичі, Звенигороді, Новгород-Сіверському, Білій Церкві. Визначилися і нові завдання при вивченні давньоруського міста. Стало очевидним, що місто необхідно вивчати не лише як зосередження вищих духовних і матеріальних цінностей суспільства, але і як найважливішу його соціально-економічну структуру, що визначала характер і темпи державного та суспільного розвитку.

Певні успіхи досягнуті в розробці проблеми походження давньоруських міст. Але до її повного вирішення ще далеко. Труднощі при її розв'язанні, як показує досвід вітчизняної історіографії, пов'язані не лише з нечисленністю джерелознавчої бази, але і теоретичною нерозробленістю самої проблеми. В дослідженнях не розмежовуються завданням з'ясування умов виникнення найдавніших східнослов'янських міст, які народжувалися разом з давньоруською державністю і були її структурними елементами, і завдання становлення міст в системі державного утворення, яке оформилося. До того ж пошук направляється часто-густо помилковим шляхом. Археологи шукають таке місто, якого на Русі не було.

Відсутність скільки-небудь чіткої загальної теорії походження найдавніших східнослов'янських міст зумовило появу безлічі авторських розробок, особливо в галузі понятійних дефініцій. Дослідники, переважно це відноситься до археологів, «збагатили» проблему такою кількістю своїх визначень, що виникли труднощі уже в осмисленні понятійного апарату. Відкрите торгово-ремісницьке поселення, населений пункт міського типу, прамісто, протомісто, передмісто, племінне місто, ембріон міста — ось неповний перелік термінів, які широко використовують в археологічних працях. При цьому не завжди зрозуміло, що під ними мається на увазі і яке їх відношення до влане міста. Наявність у більшості з них слова «місто» ніби свідчить про визнання наступності у розвитку протоміст і міст. Але це не так. Майже всі дослідники відокремлюють цей ранній період життя поселення від його наступної історії. Часом можна прочитати, що перший етап в історії давньоруського містоформування був доміським. Тут уже порушуються навіть закони формальної логіки. Якщо це перший етап в історії міст, то чому він доміський, якщо ж він все-таки доміський, то чому перший.

Яким би складним не було явище, не слід ускладнювати його ще більше. Настав час зупинити процес термінотворчості, спробувати спростити проблему. Без цього неможливо досягнути позитивного результату. В. І. Ленін писав: «... не можемо уявити, виразити, виміряти, зобразити рух не перервавши непереривне, не спростивши, огрубивши, не поділивши, не омертвивши живе»¹.

Слід мати на увазі, що місто в період свого зародження не може і не повинно мати всього того набору функцій, які характерні для нього в період розвинутого феодалізму. І ще одне. Проблема походження давньоруських міст не можна розв'язувати окремо від проблеми походження давньоруської державності. Це двоєдиний процес і за змістом, і за часом. В археологічних працях дуже часто трапляється парадоксальна ситуація. Визначаючи існування Давньоруської держави з кінця VIII—початку IX ст., дослідники не визнають існування в цей час перших міст, які власне і були цією державністю. Не завжди врахо-

вється і фактор нерівномірності історичного процесу. Не можна серйозно твердити про відсутність якого-небудь історичного явища, зокрема, в південноруському регіоні лише на тій підставі, що воно не простежується на півночі або на заході Русі.

В історіографії загально визнаною є думка, згідно з якою середньовічне місто виникло в результаті розщеплення та диференціації економічного базису ранньофеодального села. Розвиваючи цю тезу, ми не завжди коректно залучаємо до своїх досліджень відоме марксистське положення про протилежність міста — зосередження ремесла та торгівлі — і села — зосередження землеробства. Акцентція на цих опозиціях не сприяє правильному розумінню соціально-економічного змісту давньоруського міста.

Багато в чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто економічно було своєрідним продовженням села. Загальною рисою міст, що формуються, всіх цивілізацій, як відзначали класики марксизму, була їх аграрність. На Русі міста, будучи економічними, політичними і культурними центрами землеробської округи, своїм виникненням і розвитком зобов'язані цій округі, а тому їх не можна буде повністю зрозуміти без знання її господарської структури, економічного та демографічного потенціалу, характеру її взаємодії з містом.

Давньоруські міста, на відміну від західноєвропейських, не були переважно бюргерськими. В них наявна чимала концентрація феодалів, які володіли земельними угіддями в межах землеробської округи. Це сприяло постійному припливу додаткового продукту, який вироблявся в сфері сільського господарства, в міста, що по суті і було основою їх бурхливого зростання та розвитку.

Сказане не означає, що ми можемо послабити нашу увагу до питань ремісничого виробництва в давньоруських містах. Багато в цій галузі вже зроблено, але ще більше необхідно зробити. Очевидно, необхідно змінити і наше відношення до самої проблеми ремесла. Основним тут є не техніка та технологія, чому часто приділяється основна увага в археологічних працях, а соціальна та організаційна структура ремесла як особливої форми суспільного поділу праці, місце та роль його в системі міського господарства.

Питання внутрішньої соціально-топографічної структури давньоруських міст вивчаються давно. Археологи, в руках яких чимало конкретних речових матеріалів, відтворили для ряду міст повноцінні нариси їх історичної топографії. Але ця проблема потребує дальшої поглибленої розробки. До сьогодні немає чіткої думки про те, що було визначальним в соціальній структурі міст — давні родові селища (пізніше міські кінці) чи соціальна диференціація населення. Спроби виявити загальність кончанської системи не увінчалися успіхом. Соціальна двочасність є більше універсальною структурною моделлю давньоруського міста, але і тут існувала певна типологічна різноманітність.

Важливою проблемою давньоруських феодальних міст є їх соціальна (чи функціональна) типологія. Розвиток міст характеризувався не лише загальними закономірностями, але і окремими, інколи досить суттєвими особливостями. Вони зумовлювалися ієрархічною ранговістю міст, нерівномірністю розвитку феодальних відносин у Київській Русі, природно-географічними умовами регіонів, наявністю чи відсутністю зовнішньої небезпеки, рівнем церковної організації, багатьма іншими факторами. Розробка цієї проблеми лише почалася, але вже зараз можна визначити функціональні відмінності давньоруських міст, які характеризувалися різними провідними функціями. До них належали сільськогосподарське виробництво, ремесло та торгівля, адміністративно-політичне управління, воєнно-стратегічне становище, культурно-ідеологічне значення та ін.

Одним із найважливіших аспектів вивчення давньоруського міста є містобудування. Не знаючи, в яких будинках проживали давні городяни, в якому штучному середовищі відбувалася їх різнобічна діяль-

ність, неможливо зіставити повну уяву про характер їх праці, рівень технічної озброєності, соціальний та культурний розвиток. Необхідно ширше та сміливіше впроваджувати в наші дослідження метод історико-архітектурного моделювання. Ясно, що тут не обійтись без творчої співдружності археологів та архітекторів, успішні приклади яких вже є (Київ, Новгород).

У давньоруській археології України нагромаджено певний досвід розробки питань палеодемографії. Тепер уже неможливо вивчати давній населений пункт без спроби визначення його демографічного потенціалу. Від цього залежить правильне розуміння його економічного і соціального розвитку. Відсутність статистичних даних у писемних джерелах не є нездоланною перешкодою для таких досліджень. В археології наявні для цього власні методи демографічних розрахунків, в основі яких лежать дані про площу поселення, розміри садиб, кількості їх одночасного функціонування. При цьому необхідно враховувати всю сукупність конкретних даних, які дають можливість визначити рівень розвитку продуктивних сил досліджуваної епохи.

Однією з найбільш вивчених категорій археологічних пам'яток в південноруському регіоні є невеликі городища. Вони розміщувалися по Дніпру, Сулі, Росі, Стугні, Тетереву, у верхів'ях Південного Бугу, на території західних областей України. В свій час В. Й. Довженок, П. О. Раппопорт та інші археологи зробили спробу класифікації та соціальної типологізації цих поселень. Їх результати разом з новими даними дають можливість стверджувати, що більшість з них була військово-феодальними поселеннями з переважанням у них різних провідних функцій. Городища, що входили до обраної системи на півдні, південному заході та заході Русі, були кріпостями з постійними військовими гарнізонами. Городища ж, які знаходилися в глибинних районах південноруських князівств, являли собою центри феодального землеволодіння.

Очевидно, наше уявлення про цю категорію поселень ще не повне. При суцільному обстеженні городищ по Дніпру, Стугні та Росі було встановлено, що практично поблизу кожного з них (безпосередньо або на певній відстані) знаходиться величезне поселення. До цього часу вони ще археологічно не досліджені. Неможливо дати позитивну відповідь на питання, що являли собою ці поселення в соціальному плані. Чи слід їх розглядати як посади при укріпленнях-дитинцях, чи припускати, що городища — це залишки замків феодалів, розміщених неподалік сіл? Очевидно, уже настав час на основі суцільного картографування укріплених поселень приступити до визначення розмірів феодального землеволодіння на півдні Русі.

Українська давньоруська археологія досягла помітних успіхів у вивченні однієї із найважливіших сфер економіки — сільськогосподарського виробництва. В. Й. Довженок присвятив цій темі фундаментальне дослідження, яке є одним з кращих і по цей день². Але, до цієї праці не ввійшли, або майже не ввійшли, матеріали досліджень відкритих поселень, яких ще не було. І сьогодні цей розділ давньоруської археології відстає. Зроблено лише перші кроки. А тим часом, саме на неукріплених поселеннях проживала більшість населення, зайнятого в сфері сільськогосподарського виробництва. Вивчати його — одне з невідкладних завдань давньоруської археології. Широкі дослідження неукріплених поселень дадуть значний матеріал для відповіді на питання про структуру територіальної общини на півдні Русі, про її демографічний потенціал на різних етапах історичного розвитку.

Велика роль у вивченні соціально-економічного, етнічного та ідеологічного розвитку давньоруського суспільства належить матеріалам могильників. Особливу увагу привертає група дружинних некрополів, розміщених поблизу великих міст: Києва, Чернігова, Переяславля. Вони досліджувалися М. К. Каргером, Д. І. Бліфельдом, С. С. Ширінським та іншими археологами. Ця тема ще повністю не вичерпана. Не-

обхідно на новому етапі систематизувати весь матеріал, спробувати дати йому чітке етнокультурне та хронологічне визначення. При цьому дуже важливо відійти від стереотипів мислення минулого, які пояснювали багато що в курганних старожитностях через призму впливів і запозичень. Некрополі найстаріших давньоруських міст є відображенням життя східних слов'ян періоду складення їх держави та формування феодально-виробничих відносин і лише такий підхід здатний дати правильне пояснення цих пам'яток. В них приховується важливий матеріал для розкриття ідеології та світогляду давньоруського суспільства, в тому числі на етапі переходу його від язичества до християнства. Важливе місце в археологічних дослідженнях посідають етнічні процеси, які вивчаються разом з етнографами, антропологами, лінгвістами. Одним з центральних питань «етнічної проблеми», у вивченні якої досягнуто значних успіхів, є формування давньоруської народності, її роль в державному розвитку Русі X—XIII ст. Б. О. Рибakov відзначає, що досліджувані нами археологічні пам'ятки повністю підтверджують єдність давньоруської народності X—XIII ст. в географічних рамках Руської землі в широкому розумінні³. Пізніше намітилася тенденція вияву не стільки спільного, що зближує окремі регіони Давньоруської держави, скільки особливого, що їх розділяє. Це створює штучну роздробленість цілого, що часто не сприяє, а утруднює його сприймання. Вся сума археологічних джерел підтверджує, що на Русі IX—XIII ст. матеріальна культура відзначалася вражаючою єдністю, причому ця єдність простежується не лише на широкому асортименті виробів міського та сільського ремесла, але також у домобудівництві і навіть у кам'яній архітектурі.

Говорячи про стан та перспективи давньоруської археології на Україні, слід відзначити ще ряд моментів. Одним із основних завдань лишається поповнення джерел. Лише систематичні та цілеспрямовані розкопки, яскравим свідченням чого є приклади Новгорода, Києва, Пскова, здатні підняти давньоруську міську археологію на якісно новий рівень.

Магістральний шлях розвитку археології взагалі та давньоруської зокрема — це історизм її змісту. Вчення класиків марксизму-ленінізму про продуктивні сили та виробничі відносини, функціональні зв'язки між матеріальною культурою, матеріальними умовами життя і соціально-економічним розвитком дають можливість археологам не зупинятися в своїх дослідженнях на речознавчому рівні, а відтворювати історичний процес в усій його повноті і багатоманітності.

Необхідно удосконалювати методичний арсенал вивчення археологічних джерел. Останнім часом у цій галузі археології намітилися суттєві зміни. Науково-технічна революція сприяла становленню єдиної системи знань, поглибленню інтеграції гуманітарних, природничих і технічних наук у вивченні історичного минулого, забезпечила міцну основу для впровадження комплексних методів дослідження. Пошук нових методів, що є віянням часу, спричиняється, на жаль, і до певних збитків. У багатьох працях це важливе та потрібне завдання перетворюється в самоціль. Хімічні аналізи, математичні формули, статистичні викладки, різні гістограми, пластограми та ін. створюють лише ілюзію науковості і по суті звільняють дослідника від необхідності розробки історичних реконструкцій. Певне збочення до технізації та формалізації наших досліджень приховує небезпеку деякої «дегуманізації» археології, відходу від її історичної суті. Залучаючи нові методи, не слід забувати старі, власне археологічні, які добре зарекомендували себе в минулому і ще послужать в майбутньому.

На закінчення необхідно відзначити участь у розвитку давньоруської археології на Україні археологів Москви, Ленінграда. Багаторічні роботи експедицій під керівництвом Б. О. Рибакова, М. К. Каргера, П. О. Раппопорта, А. В. Кузи, А. М. Кирпичникова та ін. стали доброю школою для молодих українських археологів.

Основные достижения и перспективы развития древнерусской археологии Украины

Резюме

В статье подняты основные проблемы историко-культурного и социального развития Киевской Руси, намечены пути их дальнейшей разработки украинскими археологами. Особое внимание уделено городу, его происхождению, социально-экономической основе развития, историко-топографической структуре, социальной типологии, градостроительству, исторической демографии и др. Затронуты вопросы социальной типологии небольших укрепленных поселений, являющихся центрами феодального землевладения или крепостями на государственных рубежах Руси, отмечена необходимость изучения древнерусского села в его тесном взаимодействии с городом.

Магистральным путем развития древнерусской археологии является историзм ее содержания. Этому должны быть подчинены все наши усилия как в разработке конкретно-археологической тематики, так и в области поиска новых методов исследований.

¹ *Ленін В. І.* Повне збір. творів, т. 29, с. 216.

² *Довженко В. Й.* Землеробство древньої Русі. — К., 1961.

³ *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: К вопр. об образовании ядра древнерус. народности. — СА, 1953, № 17, с. 28—40.

О. П. МОЦЯ, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи

Останнім часом радянська історична наука досягла значних успіхів у вивченні слов'янських старожитностей I тис. н. е. Зростання джерелознавчої бази, викликане цілеспрямованими археологічними дослідженнями, дало можливість вивчати такі питання, як територія поширення слов'янських культур, їх хронологія, особливості господарства, характерні риси матеріального комплексу, і, нарешті, генетичний зв'язок культур¹. Як і раніше, актуальними є питання всебічного комплексного вивчення слов'янських старожитностей за участю істориків, археологів, етнографів, лінгвістів та інших спеціалістів². Однією з основних проблем лишається реконструкція соціально-економічних відносин у ранньослов'янському середовищі та уточнення етапів суспільного розвитку.

Але ця проблема поки що далека від свого розв'язання, свідченням чого є чимало різних, а інколи і взаємовиключаючих думок з питань общинних зв'язків в середовищі ранніх (до середини I тис. н. е.) та східних (після середини I тис. н. е.) слов'ян. Деякі дослідники вважають їх територіальними вже на початку другої половини I тис. н. е.³, а інші і у верві з Руської Правди вбачають лише перехідний щабель від родової общини до общини, заснованої на приватній власності⁴. Ці розходження свідчать про відсутність єдиних критеріїв щодо даного питання. Археологічних даних, як правило, недостатньо для однозначного визначення напряму соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства і їх значимість менша, ніж писемних та етнографічних джерел.

Розробка соціально-економічного аспекту розвитку східнослов'янської спільності дозволить глибше розкрити історичні процеси, в результаті яких виникла Давньоруська держава — колиска трьох сучасних східнослов'янських народів.

Дослідження суспільних та виробничих відносин буде сприяти й більш глибокому розумінню етнічних процесів, що тісно взаємозв'язані з базисом будь-якої соціально-економічної системи⁵. Взнявши до уваги слова В. І. Леніна про те, що коли розглядати яке завгодно суспільне